

**До питання про роль земського лібералізму
у становленні бібліотечної мережі північної України**

Історія земського лібералізму північної України залишається дуже актуальною, але вкрай малодослідженою проблемою вітчизняної історіографії. Одним з маловідомих сегментів гуманітарної політики визвольного руху в Російській імперії є позиція прогресивної аристократії у сфері побудови бібліотечної справи на півночі Лівобережної України. У попередніх публікаціях ми спробували з'ясувати базові принципи та доктринальні ідеї, які були керівними для земських прогресистів щодо проблем розвитку та поступу бібліотечної галузі регіону [1]. Цією розвідкою ми хочемо додати кілька важливих штрихів, які, на наш погляд, розширять загальну панораму подвижницької діяльності представників опозиційної фронди та сформулюють завершену картину становлення бібліотечної мережі Північного Лівобережжя, велику роль у якій зіграли саме члени земської ліберальної партії краю.

Епоха Великих реформ (1856-1874 рр.) революційним та доленосним чином змінила буття Російської імперії другої половини XIX ст. й, зокрема, більшості українських територій, які входили до її складу. Поява інституцій земського самоврядування у 1864 р. продукувала цілий комплекс позитивних змін у життєдіяльності регіонального та провінційного життя. Подвижницькими зусиллями ліберальної аристократії та передової інтелігенції, які стали рушійною силою поступу місцевого самоврядування у країні та цивілізованого оновлення держави Романових, у сільських та повітових громадах було створено якісно нове культурне середовище, адже селянство не мало можливостей долучитися до міської культури. Базовими елементами стали заснування, відкриття та забезпечення у провінції основних інститутів міського культурного середовища – мережі бібліотек, музеїв, народних домів тощо. Цей архіважливий крок дозволив колишнім рабам – кріпосним селянам, отримати доступ до культурних надбань, тим самим радикально змінивши світоглядні орієнтири більшості населення. Провідну роль у цьому зіграли члени опозиційного, земського ліберального руху, які своєю наполегливою працею ініціювали вказані процеси. Вони були переконані, що просвіта – фундаментальна основа модернізації суспільства Російської імперії, концептуальної зміни ментальності селянства. І хоча у земських установ не вистачало ресурсів для поповнення бюджетів, все ж розвиток та прогрес, продемонстрований цими органами на ниві культурної діяльності, є унікальним для тієї доби і вражає навіть сьогодні [2].

Як справедливо відзначав дореволюційний дослідник історії просвіти у Російській імперії – В. Чарнолуський, земська бібліотечна діяльність стала чи не найпершою справою у галузі культури, яку прогресивні кола провінції змогли вельми успішно реалізувати. У своїй подвижницькій праці, передова демократична інтелігенція та ліберальне дворянство пройшли еволюцію від створення дрібних, одиничних структур до кристалізації сталої мережі регіональних бібліотек, позашкільної освіти та виховання населення. Незважаючи на хронічний дефіцит фінансових ресурсів земських бюджетів, автор однозначно констатував, що інститути місцевого самоврядування йдуть правильним шляхом, і в ідеалі треба досягнути повної безкоштовності та загальної доступності послуг бібліотек для основи країни – селянської верстви. В. Чарнолуський неодноразово вказував, що серед найуспішніших земств Російської імперії, які досягли значних успіхів у розвитку бібліотечної справи, були саме земства українських губерній, наприклад – Чернігівське губернське, яке по праву вважалося одним з головних осередків розвитку лібералізму у державі [3].

Сучасний український дослідник культурної діяльності земських установ – А. Гуз зазначає, що земські бібліотеки почали відкриватися вже наприкінці 60-х рр. XIX ст., себто, за умов другої каденції існування громадських виборних органів у провінції. І хоча Міністерство народної просвіти робило усе можливе, щоб у бібліотеках сільських земських шкіл поширювалася лише дозволена цензурою література, все ж, в інших земських бібліотечних закладах – при громадських організаціях, земських управах, книгосховищах, складах, музеях, гуманітарних структурах місцевих адміністрацій, цілком можна було знайти спектр літератури для дозвілля. Широкомасштабна потреба дорослого населення у просвіті змусила Міністерство внутрішніх справ надавати дозволи на відкриття у регіонах публічних громадських бібліотек, наприклад, Чернігівської (1877 р.). Загалом, вже на початку 90-х рр. XIX ст., в українських губерніях Російської імперії спостерігався справжній «бібліотечний бум» - як у містах, так і провінції значно збільшилася кількість бібліотечних закладів [4, с. 63-64].

Говорячи про появу та розвиток галузевої бібліотечної мережі, потрібно зазначити, що населення північної України дуже потребувало цієї гуманітарної інфраструктури, усвідомлювало глибину важливості такої діяльності. Відомий публіцист – І. Дроздов у своїх есе відзначав, що статистичні дослідження громадської думки у провінції яскраво показували – селянство як ніхто було зацікавлене у розширенні цієї системи, особливо у площині мас-медіа. Основна його вимога полягала у тому, що преса повинна задовольняти потреби селянського стану, адже у провінції – це абсолютна більшість людності: оскільки селянство –

основний платник податків для потреб земського самоврядування, то і зміст земських видань повинен бути присвячений проблемам селян – корисної інформації з економічних проблем, аграрного господарства, головні акценти робити на проблеми регіону, де живуть люди. Від інтелігенції очікували подвижницької праці задля просвітництва населення та підвищення рівня духовності серед народу. У такий спосіб селянство уявляло свій соціально-політичний союз з інтелігенцією. На наш погляд, соціум провінції вже скептично ставився до домінуючої ролі Російської Православної Церкви як безпосереднього репрезентанта влади, а тому великі сподівання покладалися на освічений стан країни. Особливу увагу публіцист звертав на те, що селянство вже вимагало публічного спілкування між регіонами імперії – губерніями, за допомогою засобів масової інформації, тобто, йшлося вже про широкий суспільний діалог у державі [5, с. 3-8]. До речі, І. Дроздов наполягав на тому, що земські засоби масової інформації повинні вийти за межі сфери місцевого самоврядування і стати виданнями для широкого кола громадськості [6, с. 8]. Інший публіцист Північного Лівобережжя – І. Соколовський, у своїй спеціальній розвідці зазначав, що однією з помилок земств на першому етапі їхньої діяльності у галузі культури була відсутність системного ставлення до бібліотечної справи. Загальновідомо, що представники аристократії мали приватні книгозбірні, у цих родинх нобілітету дуже популярним було домашнє виховання і навчання, а тому масове поширення будь-якої літератури не було пріоритетом. Для селянської верстви такий стан справ був катастрофою: відсутність фінансових можливостей унеможливлювала процеси самоосвіти, у тому числі – засобами друкованих видань. Автор усіляко вітав появу земської періодики на півночі Лівобережної України, зокрема, профільного часопису ліберального спрямування – «Земского сборника Черниговской губернии». У цьому контексті автор звертав увагу на те, що поява земських мас-медіа дозволяє вже говорити про створення системи розповсюдження літератури, а, відтак, і відповідної комерційної діяльності, яку б провадили уповноважені земськими установами посередники – перші підприємці у цій сфері. Місія інтелігенції тут надважлива – її прямиий державний обов'язок полягає у всебічному просвітництві суспільства, а тому якість друкованої продукції вкрай важлива.

Що стосується самої системи поширення продукції, то І. Соколовський наголошував на тому, що земським інститутам потрібно встановити плідну співпрацю з одиницями торгівельної інфраструктури у провінції – необхідно домовлятися про відкриття земських книгарень, букіністичних магазинів, профільних крамниць. Це дозволить запровадити гнучку систему ціноутворення на продукцію, адже, воно буде визначатися виключно земськими

установами. Крім того, ці кроки будуть сприяти більшій комунікації інституцій місцевого самоврядування зі своїм електоратом – безпосередніми виборцями, на податки яких і існують земські інституції. Автор акцентував увагу прогресивних діячів і на необхідності отримання дозволу органів губернської влади для створення бібліотечних закладів та пошук приміщень для їхньої дислокації. Якщо питання з будівлями можна було вирішити шляхом контактів та укладання відповідних угод з представниками купецтва та комерційної торгівлі, то проблема дозволів від влади – архіскладна, це питання політики російського абсолютистського режиму, а тому земствам, як прогресивним інститутам, потрібно готуватись до жорсткої боротьби з владою. Публіцист вказував і на соціальний аспект проблеми. На його переконання, продаж літератури у земських закладах унеможливить наявність комерційних націнок, характерних для бізнес-середовища. Торгівельні процедури можна здійснювати і ще одним способом – за допомогою службовців земської поштової служби. Ці наймані працівники органів місцевого самоврядування зможуть поширювати продукцію безпосередньо у провінції – волостях, містечках, селищах, шляхом прямої комунікації з громадами та їх населенням. Запобіжником усіляких комерційних зловживань буде підпорядкування цих поштових працівників виключно земським повітовим управам як виконавчим органам. Так чи інакше, І. Соколовський наполягав на тому, що лише просвітництво здатне вивести Російську імперію зі стану культурної деградації більшості населення [7, с. 39-45].

Окремим питанням була проблема земської книжкової торгівлі. Земські публіцисти регіону, зокрема Є. Шевченко, слухно зауважували, що земські установи можуть повноцінно скористатися інфраструктурою букіністики для розповсюдження цілого комплексу друкованої продукції, тим самим стимулюючи естетичне виховання населення. Існування вже існуючих земських книжкових складів можна зберегти шляхом введення інституту передплати на відповідні видання для гласних, членів управи та службовців органів земського самоврядування. Поряд з цим, книжковою торгівлею, на переконання публіциста, повинні займатись усі просвітницькі заклади провінції, адже це головна умова культурного прогресу суспільства [8].

Як бачимо, однозначно позитивно оцінюючи появу широкої бібліотечної мережі, представники громадськості Північного Лівобережжя вказували й на помітні проблеми та недоліки у системі організації соціокультурної сфери, при цьому надаючи цінні поради для удосконалення галузі.

Тим не менше, профільні експерти галузі, наприклад, вже згадуваний нами В. Чарнолуський, у своїх працях наголошував, що попри усі проблемні моменти, бібліотечну діяльність земств потрібно однозначно схвалити. Яскравих компліментів від нього заслужили й земські установи північної України, зокрема Чернігівської губернії, які першими запровадили прогресивні, філантропічні методи поширення комплексу літератури серед провінційного селянства [9, с. 208-210]. Що ж стосується проблеми конкуренції земської бібліотечної системи з приватним сектором, то дослідник зауважив, що тут велику роль зіграла наявність штату найманих земських службовців, які, професійно виконуючи свої обов'язки, не виходили за межі сфери відомчої компетенції, сумлінно слугуючи системі місцевого самоврядування. Це дозволило їм вижити не тільки в умовах адміністративного тиску та упередженого ставлення регіональної влади, а й відкрито недружньої позиції сегменту приватної альтернативи [10, с. 377-378].

Віддаючи належне членам земської ліберальної партії північної України у справі розбудови бібліотечної системи краю та резюмуючи викладене, не можемо не погодитись з висновками одного з дослідників гуманітарної діяльності земств Російської імперії – В. Ситіна, який констатував очевидний факт: при усьому комплексі проблем та недоліків, попри хронічне недофінансування та принциповий опір органів місцевої та державної влади, земські інституції з ініціативи своїх демократичних представників спромоглися на створення мінімальної, але усталеної бібліотечної мережі у регіоні [11, с.90-91], що, беззаперечно, було видатним досягненням земського самоврядування в Україні.

Список джерел:

1. Котельницький Н. Політика у галузі культури земських лібералів Північного Лівобережжя (60-80 рр. XIX ст.) // *Вісник Черкаського національного університету*. Серія „Історичні науки”. - 2018. - № 3-4. - С. 100-107; Він же. Бібліотечна справа як складова гуманітарної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // *Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 7 листопада 2019 р. - К., 2019. - С. 146-153; Він же. Земська ліберальна фронда Північного Лівобережжя та Чернігівська громадська бібліотека (70-80 рр. XIX ст.) // *Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини*. зб. матеріалів II обл. наук.-практ. конференції, м. Чернігів, 9-10 жовтня 2019 р. - Чернігів, 2020. - С. 61-65.

2. Волкова Т. Участие земств в формировании сельской культурной среды во второй половине XIX – начале XX вв. Российский либерализм в региональном измерении: идеи, структуры, тактики, лидеры. Ярославль : Рос. гуманитар. науч. фонд, 2008. - С. 121-128.
3. Чарнолуцкий В. Земство и внешкольное образование // *Юбилейный земский сборник (1864-1914)*. СПб.: Издательство О. Н. Поповой, 1914. - С. 370 - 390.
4. Гуз А. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX - початку XX ст.// *Гілея*. - 2011. – Вип. 50. - С. 63-66.
5. Дроздов И. Запросы деревни. - Чернигов: Земская типография, 1914. - 10с.
6. Дроздов И. Как создать у нас независимую газету.- Чернигов: Земская типография, 1914. - 8с.
7. Соколовский И. Земские книжные лавки и разносная продажа // *Земский сборник Черниговский губернии*. - 1890. - № 6-7. - Чернигов: Земская типография, 1890. - С.32 - 45.
8. Шевченко Е. Книжная торговля в деревне // *Черниговская земская неделя*. - 1915. - №45. - 6 ноября. - С. 1-2.
9. Чарнолуцкий В. Земство и народное просвещение. Часть вторая - СПб.: Типография М. Александрова, 1911. - 162 с.
10. Чарнолуцкий В. Земство и внешкольное образование...
11. Сытин В. Книжные склады и книжная торговля в земской России // *Саратовская земская неделя*. - 1904. - № 9. - С. 82- 91.